

УМОВИ ЖИТТЯ ІНОЗЕМНИХ ПРАЦІВНИКІВ ХАРКІВСЬКОГО ТРАКТОРНОГО ЗАВОДУ В 1930-ті р.

Стаття присвячена вивченню умов життя іноземних робітників та спеціалістів, які працювали на Харківському тракторному заводі в 1930-ті р. У статті досліджуються житлові умови, проблеми матеріального забезпечення закордонних спеціалістів, їх відносини з радянськими робітниками.

Ключові слова: іноземні робітники, індустріалізація, Харківський тракторний завод.

Індустріалізація та модернізація Радянського Союзу в роки довоєнних п'ятирічок була здійснена завдяки трансферу та адаптації американського та європейського досвіду промислового будівництва. Ідеологічні протиріччя між СРСР та капіталістичними країнами не завадили їм плідно співпрацювати у сфері бізнесу. Значну кількість промислових об'єктів в УРСР у 1920–1930-ті рр. збудовано за участю іноземних інженерів та робітників. Вони їхали до «країни трудящих», як правило, маючи лише абстрактне уявлення про особливості її політичного та соціально-економічного устрою. Враховуючи це, вельми перспективним є дослідження безпрецедентно широкого культурного контакту між іноземними та радянськими робітниками, діалогу між капіталістичним світом, який цікавився соціальними змінами у новій державі, та радянським, що формувався як протиположний капіталістичному, але при цьому прагнув перейняти його досвід. Вивчення перебігу цього діалогу, дає можливість сформулювати нові дослідницькі завдання. Чи були робітники-іноземці включені до радянського проекту соціалізації побуту? Як взаємодіяли між собою закордонні та вітчизняні працівники? Відповіді на ці запитання можна отримати, дослідивши життя іноземних спеціалістів, які на початку 1930-х р. брали участь у будівництві Харківського тракторного заводу (ХТЗ) і працювали на ньому майже до кінця десятиріччя. Метою цього дослідження є вивчення умов життя, стратегій і тактик поведінки закордонних трудівників. Щодення іноземців, які працювали на ХТЗ протягом 1930-х рр., є ідеальною дослідницькою моделлю, яка відображає всі аспекти соціокультурного контакту закордонних та радянських робітників. Будівництво підприємства вважалося «візитівкою» індустріалізації країни. Прорезонанс цього проекту свідчить те, що з одинадцяти виданих у 1933 р. у Німеччині та Австрії публікацій (брошур, серії статей у газетах тощо) про перебування іноземних робітників на новобудовах УСРР, дві були про тракторний завод у Харкові.

Перші спроби оцінити внесок іноземних спеціалістів у становлення та розвиток радянської промисловості були здійснені наприкінці 1920-х — на початку 1930-х рр. Роботи з цієї теми мали публіцистичний характер. Їх автори

намагалися показати інтернаціональну солідарність, єдність трудівників¹. У другій половині 1930-х р. після того, як за ініціативи радянської сторони відбулося значне скорочення, а згодом і припинення іноземної технічної допомоги, про іноземних спеціалістів майже не згадувалося в літературі. Протягом 1950–1980-х рр. проблема залучення закордонних фахівців у роки перших п'ятирічок розглядалася у річищі вивчення зовнішньої політики Радянського Союзу, налагодження міжнародних зв'язків, імміграції іноземних робітників до СРСР тощо. Вчені були одноставними у висновках, що внесок американських та європейських спеціалістів у освоєнні новітніх технологій та виробництва був незначним². Сучасні дослідники звертаються до вивчення тем, які оминала радянська історіографія (побут та забезпечення іноземних робітників, їх розсадування та бажання повернутися додому тощо), залучають нові джерела тощо³.

Для вирішення поставленої мети до дослідження були залучені насамперед спогади німецьких робітників та фахівців, які працювали на ХТЗ до середини 1930-х рр. Вони були опубліковані за кордоном на шпальтах періодичних видань або як окремі брошури. У Радянському Союзі вони були зафіксовані спецслужбами та зберігалися в архівних фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України. На жаль, спогади іноземних робітників зазвичай не аналізуються в працях істориків, хоча містять унікальну інформацію про повсякденне життя як закордонних, так і вітчизняних працівників. Численну групу джерел становить документація вищих та місцевих органів влади.

Значне промислове будівництво, яке здійснювалось у Харкові наприкінці 1920-х на початку 1930-х рр., зумовило появу в місті іноземних спеціалістів. У діловій документації Всеросійського автотракторного товариства (ВАТО) зазначалося, що на початку 1930-х р. адміністрація ХТЗ запросила на будівництво 178 працівників, а також їхні сім'ї (усього 800 осіб)⁴. Під час аналізу документації ЦК КП(б)У було встановлено, що в 1932 р. до України приїхало понад 700 іноземних робітників і стільки ж спеціалістів. Разом із членами сімей в УРСР у цей час перебувало 3200 іноземців⁵.

Одночасно з будівництвом заводу розпочалось зведення «соціалістичного» містечка для робітників — так званого «Нового Харкова». У цьому містечку були розселені іноземці. За задумом архітекторів, життя в ньому мало бути організовано за новим, соціалістичним зразком. У пояснювальній записці до генерального плану містечка наголошувалося, що в ньому не буде недоліків, характерних для «старих» міст (житлової кризи, антисанітарії)⁶. Розробники вважали, що для досягнення цього необхідно відмовитись від усталених принципів забудови міської території, створити нові житлові та соціально-культурні умови життя⁷. Керівник будівництва ХТЗ П. Свистун у листі до Харківської міської ради писав, що у новому місті не пануватимуть «індивідуально-міщанські» звички⁸. Згідно з генеральним проектом містечка у квартирах не було запроектовано кухонь, а робітники мали харчуватися в громадських їдальнях⁹. Таким чином, «старі» побутові практики (передовсім сімейна трапеза) повинні були зійти нанівець. Цей проект можна розглядати як спробу створення замкненого соціально-економічного організму, свого роду «соціалістичного»

локусу, збудованого на протигагу капіталістичному світові¹⁰. Проаналізуємо умови, які були тут створені для іноземців, вихідців із капіталістичних країн.

Закордонні працівники на території «Нового Харкова» мешкали у п'яти спеціально зведених будинках. У цьому випадку інженери-будівельники зовсім не ставили за мету створення специфічного житлового простору та місць соціального контакту. У кожній квартирі іноземних працівників була запроектована окрема кухня. Проте, попри привілейований статус, радянській владі не вдалося повністю захистити їх від побутових незручностей. На це у своїх спогадах звертає увагу А. Рехман, дружина австрійського інженера, що будував ХТЗ. Вони були опубліковані у 1932 р. в австрійській газеті «Фолкс Ехо», але в Радянській Україні були зафіксовані органами ОДПУ (тому збереглися у фонді Комуністичної партії України)¹¹. Вона з обуренням розповідала читачам, як її разом із чоловіком заселили до недобудованої квартири. Вона скаржилася, що мережа електропостачання працювала погано, батареї у приміщенні завжди були холодними. Через це до її помешкання часто приходили працівники комунальних служб. Жінка хвилювалася, оскільки знала про випадки обкрадання іноземних спеціалістів¹². Утім, в цілому для фахівців-інженерів були створені найліпші (у порівнянні з іншими спеціалістами) умови життя в містечку. Реалії повсякденного життя робітників середньої кваліфікації описані в спогадах К. Шнітерна, німецького працівника, який працював на ХТЗ у 1931–1932 рр. Він пригадував, що його разом із родиною заселили у великий будинок, у якому було 100 квартир. Дім був ще недобудований. У окремих кімнатах не було навіть віконних рам. До мережі водопостачання його оселю підключили через чотири тижні з моменту заселення, а електрику провели наприкінці другого місяця. В його помешканні була вітальня та ванна кімната. Умеблювання квартири складалося з дерев'яного столу, пічки (так званої «буржуйки»), двох залізних ліжок та мішків, набитих соломкою, замість подушок. Через тиждень після заселення робітникам вдалося придбати три стільці. Більше меблів у кімнаті не було. За словами К. Шнітерна «чудовим та стильним було лише вікно. Три метри заввишки з видом на степ»¹³.

Отже, хоча іноземні спеціалісти мали право на приватний простір та індивідуальне житло, їм, як і радянським робітникам, доводилось долати численні побутові труднощі.

Радянське керівництво наприкінці 1920-х — першій половині 1930-х рр. масово запрошувало іноземних спеціалістів до СРСР для того, щоб завдяки їхній допомозі опанувати передовий європейський та американський досвід проектування та будівництва промислових об'єктів, проведення складних технічних операцій тощо. Сфокусуємо увагу на тому, як реалізувалася ця ідея, проходила стадію «оповсякденювання» (за висловом Б. Вальденфейса)¹⁴.

Іноземні працівники прагнули передати свій досвід колегам, підказували їм під час вирішення виробничих питань. Низька кваліфікація радянських робітників та відсутність навичок роботи на новому обладнанні спричинили велику кількість браку та випадків псування промислового устаткування. Аналіз діловодної документації ЦК КП(б)У засвідчив, що вирішити ці проблеми було

можливо лише за участю закордонних спеціалістів¹⁵. Проте не завжди радянські фахівці бажали навчатися в іноземців. Причиною цього часто була зухвалість вітчизняних робітників, які не прислухалися до закордонних фахівців. Особливо критично вони оцінювали діяльність американських інженерів. Це відбилося в документації дирекції ХТЗ, зокрема в листі до правління ВАТО. Адміністрація підприємства була стурбована тим, що в 1930 р. інженер Р. Бау, запрошений на будівництво ХТЗ зі Сполучених Штатів Америки, постійно сварився з майстром зварювального цеху тов. Романенком. Причиною конфлікту була некоректна поведінка радянського майстра. Звісно, інцидент було залагоджено. Американський спеціаліст був призначений консультантом до іншого працівника, а вітчизняному фахівцеві було «оголошено догану та зроблено попередження по партійній лінії»¹⁶. Подібні конфлікти відбувалися через те, що радянська технічна інтелігенція виховувалася на теоретичних постулатах європейської (насамперед, німецької) будівельної думки і не бажала навчатися заново. Щодо американських спеціалістів, то вони фактично відкидали теорію як таку, орієнтуючись передусім на практичний досвід. Саме так характеризували провідних американських фахівців керівники будівництва ХТЗ¹⁷.

Незважаючи на декларативні заклики та гасла більшовиків, структура радянського суспільства протягом 1920–1930-х рр. була ієрархічною, ідеї соціальної рівності та безкласового суспільства залишилися нереалізованими. При кожному заводі та фабриці існували спеціальні кооперативи, розподільники, їдальні, що задовольняли потреби привілейованих категорій робітників (інженерів, техніків, ударників, іноземців). В умовах карткової системи «кращі люди» підприємств мали особливі норми забезпечення товарами. Тому можемо говорити, що практики забезпечення іноземних працівників, а також різних категорій робітників-ударників були своєрідними практиками демонстративного споживання¹⁸. За концепцією Т. Веблена, сутність такого споживання криється в демонстрації людьми свого статку через низку культурних кодів (уживання дорогих напоїв, показові форми відпочинку тощо)¹⁹. Сконцентруємо увагу на тому, в яких соціокультурних умовах перебували іноземні фахівці, який простір для соціальних дій відкривало їм особливе забезпечення товарами.

У роки перших п'ятирічок до УСРР приїхало чимало іноземних працівників. Центральне та місцеве керівництво робило все можливе для того, щоб забезпечити їх усім необхідним. На підприємствах або новобудовах, де працювали іноземці, їх забезпечували краще за інших²⁰. Іноземні робітники займали особливе місце в ієрархічній системі товаропостачання. При чому закордонні фахівці, які були задіяні на підприємствах Москви та Ленінграда, перебували в найкращих умовах, які тільки було можливо створити в СРСР²¹. Восени 1931 р., коли до Харкова прибули іноземні фахівці-інженери та працівники, для забезпечення їх товарами на території будівництва було поставлено кіоск центрального робітничого кооперативу²². Німецькі та американські інженери були забезпечені необхідними продуктами харчування: отримували сир, яйця, хліб, молоко, яловичину тощо. Рівень їх достатку перевищував рівень забезпеченості вітчизняних інженерів. У розподільниках, в яких вони отоварювалися, можна

було придбати речі, недоступні для вітчизняних споживачів (тканини, галантерейні товари, продукцію легкої промисловості тощо). Тому закордонні інженери часто брали на себе роль торгівельних агентів українських працівників. На це звертала увагу у своїх спогадах А. Рехман. Жінка згадувала про те, як радянські інженерно-технічні працівники просили її чоловіка придбати для них деякі речі; або як вона віддавала надлишки молока перукарю, який обслуговував їхню родину, оскільки він отримував лише один літр молочної продукції на п'ять днів, при тому, що мав хвору дитину, а вони — до трьох літрів на день²³. Через посилене забезпечення продуктами фахівців-іноземців та членів їх родини взаємини між іноземцями та вітчизняними працівниками були напруженими. А. Рехман розповідала австрійським читачам про те, яким психологічним випробуванням для неї був похід до закритого кооперативного магазину, як жінка відчувала на собі сторонні погляди, від яких їй здавалося, що вона ці продукти вкрала²⁴. Відзначимо, що діти зазвичай не ходили за хлібом, оскільки траплялися випадки, коли в них його відбирали дорогою додому²⁵. За висловом О. Осокіної, іноземці займали найвище місце в ієрархії забезпечення робітників, однак це була ієрархія злиднів²⁶. Іноземні працівники середнього рівня кваліфікації отримували продукти та товари побутового вжитку в спеціальних закритих кооперативах, «Існабах», які мало чим відрізнялися від інших: бруд, сморід, неякісні харчі, обліплені мухами тощо. Закордонним працівникам постійно не вистачало товарів, які вони отримували в розподільниках. К. Шнітерн пригадував, що він дозволив собі купити яловичину лише один раз — на першу зарплату, оскільки не знав, що грошей ледь вистачить на місяць²⁷. Згодом для того, щоб вижити, Карл продавав власні речі на ринку, а його дружина була змушена продати весільний подарунок — золотий годинник²⁸. Подібні ситуації були типовими для іноземних працівників ХТЗ. Робітники, які працювали на інших промислових об'єктах УСРР, також перебували в скрутному матеріальному становищі²⁹. Радянське керівництво дозволяло робітникам-іноземцям поштою отримувати від родичів речі, яких їм не вистачало, проте не більше двох посилок на місяць. За нормами, встановленими радянською владою, одна людина могла одержати не більше десяти банок консервів на місяць, двох пар взуття на рік, одного комплекту верхнього одягу на рік та ін.³⁰ На думку партійних функціонерів, такі заходи дозволяли уникнути спекуляції. Родичі та друзі іноземних трудівників намагалися підтримати їх, відсилали їм посилки з речами, які можна було продати або обміняти. Проте це не дуже допомагало, оскільки розмір митного збору часто нівелював економічну користь від товарів, що надходили поштою³¹. Товаропостачання іноземних інженерів відчутно погіршилося в 1933 р. Це відбилося у скаргах, які вони писали до Наркомату важкого машинобудування. Іноземні фахівці зазначали, що норми товарів «у цей час знизилися так, що навіть за великої економії їх не вистачає»³². Продукти, які вони отримували, часто були неякісними, люди нерідко труїлися ними. Внаслідок цього іноземці розривали договори та від'їжджали на батьківщину.

Життя в Радянському Союзі виявилось складним випробуванням для іноземних працівників. Зі спогадів стає зрозуміло, що іноземні працівники

почувалися ошуканими, оскільки співробітники торгівельного представництва СРСР у Берліні, які здійснювали набір на будівництво, гарантували їм належні умови проживання. Про це свідчить і колективна скарга іноземних інженерів харківських підприємств (Серп і Молот, Турбінобуд та ін.), надіслана у квітні 1933 р. народному комісару важкого машинобудування. У ній нарікалося на невідповідність рівня життя тим нормам, які були обіцяні. Спеціалісти звертали увагу на те, що під час співбесіди з представниками радянських організацій їх запевняли, що умови проживання будуть відповідати середньоєвропейському рівню³³. Розчарувавшись, іноземні робітники часто прагнули розірвати контракти та повернутись додому. До речі, існування цієї проблеми партійне керівництво країни визнавало. У 1932 р. керівник відділу агітації та масових кампаній ЦК КП(б)У був вимушений констатувати, що іноземні робітники не були вірно поінформовані щодо умов життя в СРСР, і це ставало причиною невдоволень та конфліктів працівників із адміністрацією підприємств, до яких вони приїхали³⁴.

Радянська влада намагалася не допустити виїзду іноземних інженерів-спеціалістів та працівників і використовувала всі можливі засоби, аби не довести до цього: від обіцянок покращити умови життя до невидавання іноземним робітникам їхніх паспортів. Прагнення влади було зумовлено як практичними, так і політичними причинами. Про це свідчить звіт уповноваженого Народного комісаріату іноземних справ СРСР в УСРР Александровського про розмову з німецьким генеральним консулом Німеччини в СРСР. Німецький дипломат зазначав, що радянські установи усіяло затримували процес повернення до батьківщини невдоволених умовами життя німецьких робітників³⁵. Іноземці, повертаючись на батьківщину, розповідали про перебування в радянській Україні, фактично виступали як антикомуністичні агітатори. За інформацією, зібраною урядом УСРР, наприкінці 1933 р. у Німеччині та Австрії вийшло більше десяти публікацій (брошур, статей у газетах тощо), в яких зображувався дійсний рівень життя в СРСР³⁶. Матеріали цих видань використовували різні політичні сили Німеччини, передусім націонал-соціалісти. Зауважимо, що за даними Всеукраїнської ради профспілок із 1931 по 1933 рр. містечко ХТЗ достроково залишило 150 іноземних робітників³⁷.

Історія повернення до Німеччини К. Шнітерна може стати сюжетом для шпигунського роману. Живучи у злиднях, дружина К. Шнітерна писала листи до свого батька, в яких прохала про допомогу. Він звертався до компанії, яка вербувала робітників у Німеччині, Німецької комуністичної партії, просив їх посприяти поверненню його рідних додому. Схвильований листами від доньки, батько навіть зважився написати листа Й. Сталіну. Нарешті, чоловік знайшов можливість допомогти. До Радянського Союзу вирушала делегація німецьких працівників, серед яких один був мешканцем Золлінгена, рідного міста К. Шнітерна. Батько попросив делегата підтримати співвітчизників, зустрітись з ними в Харкові. Делегат виконав його прохання та подарував його доньці декілька речей, які б вона могла продати на ринку³⁸. Радянські спецслужби дізналися про те, що К. Шнітерн зустрічався зі співвітчизником. Співробітники ОДПУ розшукували його в робочому містечку ХТЗ, але йому пощастило і його не

заарештували. Зрештою, він продав все своє майно, на зібрані кошти придбав квитки і родина повернулася до Німеччини.

Втім, не всі, хто прагнув повернутися на батьківщину 1931–1932 рр., змогли це зробити. Окремі іноземні спеціалісти працювали на ХТЗ майже до кінця 1930-х рр. Чимало з них стали свідками/жертвами системи терору, яка набирала оберти в радянській державі протягом 1930-х років. Так, за даними Б. Шпотова, американський інженер (його ім'я не згадується навіть у секретних звітах), який сім років працював на ХТЗ, у 1938 р. писав із американського посольства у Москві до Вашингтону про напружену атмосферу на підприємстві. Робітник розповідав співвітчизникам, що на заводі панує терор та всевладність агентів «GPU». За його словами, чимало іноземних спеціалістів — чехів, латишів, німців — було заарештовано або депортовано з країни. Цей американець не зміг залишити країну до початку політичних репресій, оскільки під час відрядження одружився з радянською громадянкою. Для виїзду за кордон подружжю необхідно було виконати чимало бюрократичних процедур. Перебуваючи в скрутному становищі, американець був змушений погодитись на пропозицію дирекції заводу займатись промисловим шпигунством на користь СРСР. Його завданням було отримувати у своїй фірмі інформацію про технічні особливості виготовлення продукції, які не були прописані у відповідних каталогах та інструкціях із експлуатації виробничого устаткування³⁹. На жаль, джерела не дають відповіді на запитання, як американцю вдалося повернутися додому. Подібні траєкторії життєвого шляху були типовими для іноземних працівників, які намагалися реалізувати себе в країні, де «будувався соціалізм»⁴⁰.

Отже, у 1930-ті р. для закордонних фахівців-інженерів та робітників, які працювали на ХТЗ, були створені особливі умови. Проектувальники соціалістичного містечка «Новий Харків» виключили іноземців із проекту колективізації побуту. Радянська влада прагнула забезпечити європейських та американських спеціалістів якнайкраще, оскільки від цього залежав не тільки успіх їх роботи, а й імідж держави. Взаємовідносини між іноземним та радянськими працівниками заводу складались залежно від конкретної ситуації, місця, обставини і коливались у діапазоні від порозуміння/взаємодопомоги до неприйняття/конфлікту. Адаптація іноземців до радянських економічних, політичних та соціокультурних умов відбувалася по-різному. Проте усі вони були розчаровані тим, що побачили в УРСР, і намагалися якомога швидше повернутися на батьківщину.

---

¹ Иностранные рабочие на стройке СССР. — М., 1932 — 92 с.; *Fred E. Foreign workers in a soviet Tractor plant.* — M-L., 1933. — 80 p.

² *Иоффе А.Е.* Внешняя политика Советского Союза (1928–1932 гг.). — М., 1968. — С. 143; *Касьяненко В.И.* Завоевание экономической независимости СССР (1917–140 гг.). — М., 1972. — С. 191.

³ *Журавлев С.В.* «Маленькие люди» и «большая история». Иностранцы московского Электростроительного завода в советском обществе 1920–1930-х гг. — М., 2000. — 351 с.; *Осокина Е.А.*

За фасадом «сталінського изобилія»: распределение и рынок в снабжении населения в годы индустриализации. 1927–1941. — М., 2008. — С. 184–189; *Ігнатуша О.О.* Іноземні спеціалісти на будівництві Запорізького індустріального комплексу (20–30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... кандидата іст. наук: 07.00.01 «Історія України». — Запоріжжя, 2012. — 20 с.; *Шпотов Б.М.* Американський бізнес і Советський Союз в 1920–1930-е годы: Лабиринты экономического сотрудничества. — М., 2013. — 320 с.

⁴ Державний архів Російської Федерації (далі — ДА РФ). — Ф. 5451. — Оп. 39. — Спр. 61. — Арк. 2–7.

⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6248. — Арк. 1.

⁶ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 5. — Оп. 3. — Спр. 1877. — Арк. 2.

⁷ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. — Ф. 8. — Оп. 1. — Спр. 261. — Арк. 63.

⁸ Державний архів Харківської області. — Ф. 5652. — Оп. 1. — Спр. 2862. — Арк. 3.

⁹ ЦДАВО України. — Ф. 5. — Оп. 3. — Оп. 1877. — Арк. 64.

¹⁰ Див. про це докладно: *Любавський Р.Г.* «Соціалістичне містечко»: конструювання радянського урбаністичного простору для робітників Харківського тракторного заводу у 1930-ті рр. // Вісник Харківського національного університету. Серія історія. — Вип. 45. — Х., 2012. — С. 126–133.

¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5335. — Арк. 29–36.

¹² Там само. — Арк. 35–36.

¹³ Там само. — Арк. 22.

¹⁴ Див. про це: *Вальденфельс Б.* Повседневность как плавильный тигль рациональности // СОЦИО-ЛОГОС. — М., 1991. — С. 39–50.

¹⁵ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5284. — Арк. 16.

¹⁶ Російський державний архів економіки (далі — РДАЕ). — Ф. 7620. — Оп. 1. — Спр. 749. — Арк. 8.

¹⁷ РДАЕ. — Ф. 7620. — Оп. 1. — Спр. 749. — Арк. 3.

¹⁸ Див про це: *Веблен Т.* Теория праздного класса. — М., 1984. — С. 108–133.

¹⁹ Там само. — С. 110, 114.

²⁰ *Осокина Е.А.* За фасадом «сталінського изобилія»... — С. 184.

²¹ Там само. — С. 185.

²² ДА РФ. — Ф. 7620. — Оп. 1. — Спр. 749. — Арк. 7.

²³ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5335. — Арк. 31.

²⁴ Там само. — Арк. 33–34.

²⁵ Там само. — Арк. 34.

²⁶ *Осокина Е.А.* За фасадом «сталінського изобилія»... — С. 184.

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 5335. — Арк. 22(зв.)

²⁸ Там само. — Арк. 23–24.

²⁹ *Ігнатуша О.О.* Іноземні спеціалісти на будівництві Запорізького індустріального комплексу... — С. 13.

³⁰ *Шпотов Б.М.* Американський бізнес і Советський Союз в 1920–1930-е годы... — С. 297.

³¹ ЦДАГО України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6248. — Арк. 24.

³² Там само. — Арк. 10.

³³ Там само. — Арк. 10–13.

³⁴ Там само. — Спр. 5284. — Арк. 13.

³⁵ Там само. — Спр. 3117. — Арк. 14.

³⁶ Там само. — Спр. 6248. — Арк. 6.

³⁷ Там само. — Арк. 1.

³⁸ Там само. — Арк. 26.

³⁹ *Шпотов Б.М.* Американский бизнес и Советский Союз в 1920–1930-е годы... — С. 296.

⁴⁰ *Осокина Е.А.* За фасадом «сталинского изобилия»... — С. 188.

Условия жизни иностранных рабочих Харьковского тракторного завода в 1930-е гг.

Статья посвящена изучению условий жизни иностранных рабочих и специалистов, которые работали на Харьковском тракторном заводе в 1930-е г. В статье исследуются жилищные условия, проблемы материального обеспечения иностранных специалистов, их отношения с советскими рабочими.

Ключевые слова: иностранные рабочие, индустриализация, Харьковский тракторный завод.

Living conditions of foreign workers of Kharkiv Tractor Plant in the 1930s.

The article is devoted to the study of living conditions of foreign workers and specialists who worked at the Kharkiv Tractor Plant in the 1930s. The article examines housing conditions, financial security problems of foreign specialists and their relations with the Soviet workers.

Keywords: foreign workers, industrialization, Kharkiv Tractor Plant.